

بازنگری بر تاریخ ظهور شاه اسماعیل صفوی در عرصه سیاسی ایران بر طبق سکه‌های نویافته

از وی

بابک بهشید

دانشجوی مقطع دکترای رشته باستان‌شناسی گرایش دوران اسلامی، دانشگاه محقق اردبیلی

bbehshid@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۱۲)

چکیده

حوادث تاریخی گاه به دلیل وقوع رویدادها به‌طور پیوسته و گاه به علت دور بودن از دیدگاه مورخان تمام و کمال ثبت نشده است و تا سالیان سال باقی می‌ماند تا زمانی که مستند و مستند در این مورد کسب شود. بعد از ایلیخانان مغول ایران به شیوه قبیله‌ای اداره می‌شود و حکومت‌های محلی ناشنوایی برای یکدیگر و وضعیت اقتصادی کشور پیش رفتند. در اواخر قرن نهم هجری جنبش‌های در شمال غرب توسط سلطان جنید و بعد فرزندان سلطان حیدر و سال بعد اسماعیل پس از بازگشت از پناهندگی از لاهیجان آغازگر نبردها و سرکوب‌های پیاپی حکومت‌های محلی و تشکیل حکومت واحد با ماهیت مذهبی قدرتمند علیه دولت عثمانی و بازگرداندن ثبات و امنیت و قدرت به سرزمین ایران تبدیل شده است. در این تحقیق سعی شده است که طی چند بخش در ابتدای کار با استفاده از مدرک جدید از جمله سکه‌های جدید پیداشده از این دوره و کنار گذاشتن و مقایسه با رویدادهای نوشته شده و ثبت شده توسط مورخین که بیشتر به واقعیت و زمان رویداد نزدیک بودند و تجزیه و تحلیل آن‌ها و زمان واقعی اتفاق‌ها و جنگ‌های مهم که عبارت‌اند از نبرد با فرخ یسار و الوند بیک و سلطان مراد آق قویونلو، و تطبیق دادن آن با سکه‌های مربوط به شاه اسماعیل و خصوصاً سکه‌های نویافته مربوط به وی زمان و ترتیب حقیقی این رویدادها را یافته و به نگارش درآید.

واژگان کلیدی: شاه اسماعیل، سلسله صفوی، سکه سورشارژ، اردبیل.

مقدمه

بر طبق نوشته‌ها ابو مظفر اسماعیل بهادر خان فرزند سلطان حیدر و نوه شیخ جنید در ۲۶ تیرماه ۸۸۶ خورشیدی، مصادف با ۱۷ جولای ۱۴۸۷ م و ۱۶ رجب ۸۹۲ ه. ق دیده به جهان گشود^۱ (ولی طبق نوشته خلاصه التواریخ ولادت وی در شهر رجب سنه ۸۹۰ ه. ق بوده است)^۲ پدر را در جنگ شروان شاه از دست داد و شهید شد و پدر بزرگش نیز سال‌های پیش در حین جنگ با ترکمانان و شروانشاهان بر سر عقاید کشته شد. خود نیز به همراه برادر بزرگ‌ترش سلطان‌علی و مادر و برادر دیگرش توسط یعقوب آق قویونلو که دایی وی بود به قلعه کلات تبعید و زندانی شد و حدود مدت ۷ سال طبق مکتوبات در حبس و تبعید بود تا زمان رستم آق قویونلو که بعد از یک سال به سلطنت رسیدن به فکر فرزندان سلطان حیدر افتاد به گفته حسن بیگ روملو در سال ۹۰۰ ه. ق رستم بیگ شاهزادگان عالی‌تبار را به دارالارشاد اردبیل فرستاد که به طریق سابق در آنجا متمکن بوده خلائق را از ضلالت به هدایت ارشاد فرمایند و به‌موجب رخصت رستم بیگ، اردبیل را از پرتو انوار هدایت آثار رشک خلد برین ساختند و چون خبر ازدحام اهل ارادت بر سر شاهزادگان فلک رتبت به رستم پادشاه رسید، خائف و متوهم گشته از زوال ملک اندیشه‌شده کس به احضار شاهزادگان فرستاد ولی سرانجام با دسیسه‌های اطرافیان رستم بیگ در بهار سال بعد در نبرد با آنان کشته شد^۳ و شاه اسماعیل و

برادرش ابراهیم توسط نهضت نواب شاه (سران طوایف قزلباش؛ حسین بیگ الله شاملو و خادم بیگ طالش و ابدال بیگ دده ذوالقدر)^۴، جان سالم به دربرده و پناهنده امارت لاهیجان شد میرزا علی حاکم لاهیجان آن‌ها را بسیار عزیز داشت و حدود هفت سال در آن دیار ماند تا آنکه برادرش سید ابراهیم دل‌تنگ مادر شد و عزم اردبیل کرد طبق نوشته قزوینی شاه اسماعیل در تاریخ ۹۰۶ ه. ق روانه آستارا شد و زمستان را در آنجا گذراند و بهار سال بعد وارد دارالارشاد اردبیل شد.^۵

از زمان برافتادن ایلخانان ایران به مدت حدود دو قرن به‌صورت ملوک‌الطوایفی اداره می‌شد و هر خطه این دیار دست حکام محلی بود و این امر ایران را چه از لحاظ امنیت و چه از نظر اقتصادی بی‌ثبات و متزلزل کرده بود. اسماعیل جوان بیش از همه از این اوضاع آشفته و خصوصاً از ترکمانان آق قویونلو لطامات دیده بود و در تلاش برای یافتن زمان مناسب و جمع‌آوری حمایت و تشکیل نیروی جنگ‌آوری برای مغلوب ساختن و آزاد کردن هر و جب این خطه عزیز از چنگ حکام آشوبگر و محلی بود

اسماعیل بهادر خان از اردبیل به قره‌باغ رفته با سلطان حسین بارانی که از نسل جهان شاه بود و داعیه استقلال داشت حمایت جذب کرده و روانه ارزنجان شد و هفت هزار صوفی در آنجا به خدمت وی پیوستند^۶

در آنجا خان محمد استاجلو با تعداد زیادی نیروی جنگاور به وی پیوستند و از آنجا عزم شروان شاه و پیکار با فرخ یسار و نهایتاً به کشته شدن وی

^۴ قزوینی، تاریخ جهان‌آرای عباسی: ۲۸

^۵ همان: ۲۸

^۶ همان: ۲۸

^۱ جهانگشای خاقان، تاریخ شاه اسماعیل: ۱۴۶

^۲ حسینی قمی، بخش صفویان، ۱۳۷۴: ۶.

^۳ روملو، ۱۳۵۷: ۱۲.

سکه‌های ضرب مجدد (سور شارژ) بر یک سوی سکه نام شاه با عنوان "عدل، به بود شعائر خاص" و مانند آن ضرب می‌شد و یا با عنوان "فتح سنه خاص" و در هر زمان یک سوی سکه ضرب می‌شد پادشاه فاتح بعد از تصرف شهر و یا منطقه اقدام به جمع‌آوری سکه‌های رایج سلطان قبلی در منطقه و یا شهر و عمل ضرب مجدد سکه غالباً بر روی سکه و بر روی نام سلاطین قبلی عنوان نام خود نقر می‌شد. این نوع سکه‌ها (سور شارژ) چندین مزیت دارد نخست اینکه شاه جدید به دلیل کمبود زمان و نیاز شدید مالی به تأمین هزینه قوای جنگجوی خود در سریع‌ترین زمان لازم به این کار اقدام می‌کند و سکه‌های رایج بین مردم در واقع تنها با حرارت دادن و مهرهای موقتی یک‌سویه با عناوینی چون نام سلطان و کلماتی نظیر «فتح» و در دوره‌های بعد «به بود» این کارها به سریع‌ترین شکل و کمترین هزینه انجام می‌شد. از طرفی نیز با این کار سکه‌های متداول که به نام شاه مخلوع و یا کشته شده هست از درجه اعتبار ساقط و نام وی را از روی سکه‌ها و اذهان سکه‌ها محو می‌کردند. سکه‌های ضرب مجدد در همان مسیر حرکت و گسترش قلمرو در نخستین روزهای حکومت ضرب می‌شد و با پیگیری مکان یافت شدن این مسکوکات می‌توان به مسیر حرکت و گسترش و محدوده قلمرو شاه جدید در روزهای نخستین بعد از تشکیل حکومت پی برد.

در مورد سکه‌های مربوط به شاه اسماعیل می‌توان آن‌ها را به لحاظ زمانی به سه دسته تقسیم کرد:

دسته اول سکه‌های نقره ضرب مجدد (سور شارژ) بر روی سکه ترکمانان آق قویونلو با عنوان پوشیده

انجامید قلعه بادکوبه به راحتی فتح شد و قلعه گلستان مقاومت کرد و از محاصره و فتح این قلعه منصرف شدند و به جای آن روانه آذربایجان شد^۷

در نزد یک نخجوان الو نند میرزای آق قویونلو در سال ۹۰۷ ه.ق با آنکه ۳۰ هزار نفر جنگاور داشت از سپاه نصرت پناه شاه اسماعیل شکست خورد و قرین فتح و نصرت شد و بعد از آن پیروزمندانه وارد تبریز شد و تاج‌گذاری و اقدام به ضرب سکه‌های طلای اشرفی نمود^۸.

شاه اسماعیل پس از آنکه آذربایجان را تصرف کرد و مذهب تشیع را رسمیت بخشید، در سال ۹۰۸ ه.ق از آذربایجان بیرون آمد و به سمت عراق و فارس لشکر کشید. سلطان مراد چون از آمدن شاه اسماعیل خبر یافت، از شیراز به همدان آمد. در همان محل میان قزلباشان و ترکمانان آق قویونلو جنگ در گرفت. سلطان مراد شکست خورد و به شیراز گریخت^۹. شاه اسماعیل در تعقیب او شیراز را هم تصرف و آزاد نمود. سلطان مراد از شیراز به نزد باریک بیک در بغداد گریخت^{۱۰}.

مسکوکات مربوط به شاه اسماعیل اول صفوی:

در هر سلسله تاریخی در اوایل شکل‌گیری حکومت، تأثیر دوران قبلی را بر سکه‌های این دوره مشاهده می‌کنیم و یا سکه‌های ضرب مجدد مورداً استفاده قرار می‌گرفته و این به دلیل عدم ثبات کامل شکل‌گیری دستگاه حکومتی و درگیر نبودن سلاطین جدید است، که به مرور این امر به صورت سازمان‌یافته و منظم انجام می‌گرفت.

^۹ بهرام نژاد، ۱۳۸۴: ۱۶۵

^{۱۰} همان: ۱۶۵

^۷ همان: ۲۸

^۸ قزوینی، تاریخ جهان‌آرای عباسی: ۲۸

زندگی سیاسی شاه اسماعیل و اقدامات و حوادث وی را به دو دوره نخست؛ تا زمان پناهندگی و دوم؛ دوران خروج از پناهندگی و شروع فتوحات بخش می‌کنیم، اقدامات شاه اسماعیل در دوران دوم را به شرح زیر می‌توان طبقه‌بندی کرد.

- خروج از پناهندگی لاهیجان و اراده و حرکت به سمت اردبیل برای دیدار مادر و جذب قوا برای انجام اهدافی که در سر می‌پروراند، تسخیر طارم و خلخال و اردبیل به سال پیش از ۹۰۴. ق در مورد شبهات منسوب بودن سکه‌های نویافته به فتوحاتی قبل و یا به‌غیراز فتح نخجوان و شروان این نکته قابل‌عرض است که به‌غیراز افرادی چون روملو و حسینی قمی که به تصرف طارم و خلخال تنها اشاره کوتاه کرده‌اند.^{۱۲} و اینکه در مقابل نبرد با فرخ یسار و الوند بیک آق قویونلو رویداد کم‌اهمیت‌تری است که اقدام به ضرب سکه نماید که اگر اتفاق می‌افتاد، بایستی در موارد مهم‌تر (نبرد با فرخ یسار) بازخورد بیشتری جلوه نماید و مسکوکات زیادی از آن‌ها به‌دست‌آمده باشد که در حقیقت چنین نشده است از سوی دیگر تصرف طارم و خلخال قبل از انجام اجلاس و علنی کردن ادعای شاهی شاه اسماعیل بوده حال آنکه مسکوکات نویافته از وی در مرحله بعد اجلاس و ادعای شاهی ضرب شده است. سایر تصرفات و فتوحات نیز از لحاظ زمانی با جلوس در تبریز به سال ۹۰۷. ق همخوانی ندارد.

- طبق گفته جواهر الاخبار در سال ۹۰۵. ق از سامان دیلمان خروج و در بهار به اردبیل رفت^{۱۳} (که این رویداد به طور حتم یک سال پیش‌تر رخ داده است). در سال ۸۷۹ خورشیدی مصادف

و بدون ذکر نام و تنها حاوی متن: من التجا الی الحق النجا (به دنبال پناه به حق جان سالم به دربرده) در کادر مستطیلی^{۱۱}، که این متن دقیقاً نشان از شرایط وی دارد. (به سال ۹۰۳. ق - ۹۰۴. ق) در لاهیجان تا اردبیل ضرب شده است (تصویر شماره ۱).

دسته دوم سکه‌های نویافته از نوع ضرب مجدد بر سکه‌های ترکمانان آق قویونلو در روی سکه نام عدل شاه اسماعیل - بعد از اجلاس با سران قزلباش ضرب شده - نوع دیگر سکه‌ها از این دسته بر پشت سکه عنوان متن فتح سنه ۹۰۴ و ۹۰۵. ق - بعد از پیروزی در پیکارهای مهم فرخ یسار (نبرد شروان) و الوند بیک آق قویونلو (نبرد نخجوان) - ضرب شده است. (تصویر شماره ۲).

دسته سوم مسکوکات از زمان ورود و تاج‌گذاری رسمی شاه اسماعیل در تبریز و ضرب سکه اشرفی طلا و نقره به سال ۹۰۷. ق که رسماً آغاز سلطنت سلسله صفوی و اعلام مذهب رسمی کشور شیعه دوازده‌امامی و تأسیس ضرابخانه‌های رسمی و تشکیلات منظم آن‌ها و اوزان مشخص پولی است (تصویر شماره ۳).

تحلیل و نتیجه‌گیری پژوهش:

در طول انجام این پژوهش با دو مسئله اساسی روبرو بودیم یکی زمان رویدادها و دیگری ترتیب اتفاق افتادنشان. همچنین به دلیل عدم ثبت دقیق رویدادها تنها با کنار هم گذاشتن و دلایل منطقی و سایر مدارکی که هر از گاهی یافت می‌شود (همچون سکه‌های نویافته) می‌توان تصویر نزدیک به واقعیت از آن زمان را به رشته تحریر درآورد. به‌طور کلی

^{۱۲} بوداق منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۱۱۳.

^{۱۱} سرفراز و آوز زمانی، ۱۳۸۹: ۲۴۵.

^{۱۳} روملو، ۱۳۵۷: ۱۱.

اول از زمان خروج از پناهندگی لاهیجان، سرکوب حکام محلی طارم خلدخال و اردبیل (طبق نوشته حسینی قمی^{۱۷})، کشتن فرخ یسار شروان شاه، شکست الوند بیک و تصرف نخجوان (جنگ در شرور نخجوان سنه ۹۰۷ ه.ق طبق نوشته تاریخ جهان آرا^{۱۸} و تکمله الاخبار^{۱۹}) که با توجه به مطالب گفته شده خیلی پیش تر از آن رخ داده است، شکست مراد آق قویونلو و تصرف عراق عجم؛ همدان و بیجار (۲۸ ذی الحجّه سنه ۹۰۸ ه.ق طبق نوشته لب التواریخ^{۲۰} و خلاصه التواریخ^{۲۱})، نزول اجلال در شیراز (در ربیع الاول سنه ۹۰۹ ه.ق طبق نوشته لب التواریخ^{۲۲})، قم و سمنان (قشلاق سنه ۹۰۹ ه.ق در قم و کشته شدن حسین کلاوی در سمنان سنه ۹۱۰ ه.ق، بر طبق نوشته خلاصه التواریخ^{۲۳})، یزد و اصفهان (طبق نگارش خلاصه التواریخ محمد کره در شهر رجب ۹۱۰ ه.ق دستگیر و کشته شد^{۲۴}) و بازپس گیری بغداد و نجف و بصره (طبق نوشته خلاصه التواریخ عراق عرب و نجف در سنه ۹۱۴ ه.ق بدون نبرد فتح شد^{۲۵})، کشتن شیبک خان ازبک (طبق نوشته لب التواریخ^{۲۶} و خلاصه التواریخ^{۲۷} در آخر رجب سنه ۹۱۶ ه.ق شاه اسماعیل از هرات به مرو رفت و جنگ مرو رخ داد^{۲۸}) و تصرف گرگان و مشهد و بلخ و درواقع یکپارچه کردن ایران تحت لوای حکومت واحد شیعه مذهب در تقابل با دولت عثمانی سنی مذهب

۹۰۷ ه.ق هشت تن از سران قزلباش (سران طوایف چندگانه) جلسه مشورتی با حضور شاه اسماعیل بر طبق گفته روملو و حسینی قزوینی در ارزنجان صورت گرفته^{۱۴} و وی به سال ۹۰۷ ه.ق به جمع آوری قوا به قره باغ و وان رفت^{۱۵} و در این سال بر شروان لشکر کشید و فرخ یسار مغلوب و کشته شد و این به نظر نخستین فتح بزرگ شاه اسماعیلی بود، با توجه به سکه های نویافته از وی (ضرب مجدد روی سکه آق قویونلوها) تحت عنوان فتح سنه ۹۰۴ ه.ق و ۹۰۵ ه.ق و همچنین مکان اجلاس که در قلب دولت عثمانی است رفته؛ در همان سال به دو نبرد سنگین پرداخته (فتح شروان و نخجوان) و بلافاصله در همان سال در تبریز جلوس کرده با شد، که دور از حقیقت است. پس اجلاس و آغاز فتوحات شاه اسماعیل خیلی پیش تر از ۹۰۷ ه.ق (۹۰۳-۹۰۴ ه.ق) و در مکانی در مسیر حرکت از لاهیجان به شروان و نخجوان (احتمالاً اردبیل) صورت گرفته است، ضمن اینکه بر طبق متونی چون خلاصه التواریخ مراجعه کنیم و سال تولد حقیقی شاه اسماعیل را ۸۹۰ ه.ق در نظر بگیریم وی در زمان فتح شروان شاه (به سال ۹۰۴ ه.ق) حدود ۱۴ سال داشته که بسیاری از متون و نویسندگان همچون روملو و خواند میر و مؤلف کتاب عالم آرای صفوی (۱۳ سال)^{۱۶} نیز این مطلب را تأیید کرده اند. مهم ترین اقدامات شاه اسماعیل

^{۱۴} روملو، ۱۳۵۷: ۱۱.

^{۱۵} حسینی قزوینی، ۱۳۱۵: ۲۳۰.

^{۱۶} عالم آرای شاه اسماعیل (صفوی)، ۱۳۶۳: ۴۷.

^{۱۷} حسینی قمی، بخش صفویان، ۱۳۷۴: ۳.

^{۱۸} غفاری قزوینی، ۱۳۴۳: ۲۶۶.

^{۱۹} عبّدی بیک شیرازی، ۱۳۶۹: ۳۹.

^{۲۰} حسینی قزوینی، ۱۳۱۵: ۲۳۲.

^{۲۱} حسینی قمی، بخش صفویان، ۱۳۷۴: ۴.

^{۲۲} حسینی قزوینی، ۱۳۱۵: ۲۳۲.

^{۲۳} حسینی قمی، بخش صفویان، ۱۳۷۴: ۴.

^{۲۴} همان: ۵.

^{۲۵} همان: ۶.

^{۲۶} حسینی قزوینی، ۱۳۱۵: ۲۳۳.

^{۲۷} حسینی قمی، بخش صفویان، ۱۳۷۴: ۶.

^{۲۸} امینی هروی، ۱۳۸۳: ۴۵۰.

- جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴ تاریخ شاه اسماعیل، مقدمه دکتر الله دنا مظفر راولپندی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- حسینی قزوینی، یحیی بن عبدالطیف، ۱۳۱۴، لب التواریخ، مؤسسه خاور، تهران.
- حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسین، ۱۳۷۴، خلاصه التواریخ (بخش صفویان)، تهران.
- روملو، حسن بیگ، ۱۳۵۷، احسن التواریخ، بابک، تهران.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ آور زمانی، فریدون، ۱۳۸۹، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، سمت، چاپ هشتم، تهران.
- عبدی بیگ شیرازی، خواجه زین العابدین علی، ۱۳۶۹، تکمله الاخبار، با مقدمه تصحیح و متعلقات دکتر عبدالحسین نوایی، نی، چاپ اول، تهران.
- غفاری قزوینی، قاضی احمد، ۱۳۴۳، تاریخ جهان آرا، حافظ، تهران.
- منشی قزوینی، بوداق، ۱۳۷۸، جواهر الاخبار، (بخش تاریخ ایران از قراقویونلوها تا ۹۸۴ ه.ق)، مقدمه تصحیح و تعلیقات محسن بهرام نژاد، میراث مکتوب، چاپ اول، تهران.
- وحید قزوینی، میر محمد طاهر، بیتا تاریخ جهان‌آرای عباسی، مرکز رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

بود. در نهایت به تحریک و دست‌اندازی سلطان سلیم عثمانی به اراضی آذربایجان جنگ در چالدران در سـ نه ۹۲۰ ه.ق روی داد (بر طبق نگارش در کتاب‌های احسن التواریخ^{۲۹} و لب التواریخ^{۳۰} و خلاصه التواریخ^{۳۱}). این اقدامات در طی حدود ۲۷ سال سلطنت وی انجام گرفت. بر روی نقشه‌ای که راه‌های مواصلاتی شهرهای مختلف در زمان شاه اسماعیل را به تصویر کشیده، مسیر حرکت و انجام نبردهای وی ترسیم شده که دقیقاً منطبق با راه‌های ارتباطی شهرهای آن دوران است (تصویر شماره ۴).

رویدادهای قبل از جلوس شاه اسماعیل ۹۰۷ ه.ق در منابع گوناگون تاریخی و توسط مورخین مختلف با تاریخ مغایر باهم ذکر شده که با توجه به مسکوکات نویافته و تجزیه و تحلیل اطلاعات، مسیر حرکت و زمان حقیقی رویدادها مشخص و تصحیح شد، در مقابل حوادث بعد از جلوس تبریز از لحاظ ترتیب و زمان تقریباً منطبق با واقعیت است.

منابع:

- امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، ۱۳۸۳، فتوحات شاهی، تصحیح و تعلیق دکتر محمدرضا نصیری، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- بهرام نژاد، محسن، ۱۳۸۴ سرگذشت قراقویونلوها و آق قویونلوها، موسسه فرهنگی اهل قلم، تهران.
- بی‌نا، عالم‌آرای صفوی (شاه اسماعیل)، ۱۳۶۳، تصحیح یدالله شکری، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

^{۳۱} حسینی قمی، بخش صفویان، ۱۳۷۴: ۶.

^{۲۹} روملو، ۱۳۷۵: ۹.

^{۳۰} حسینی قزوینی، ۱۳۱۵: ۲۳۳.

تصویر شماره ۱- سکه سور شارژ (شعار من التجا الی الحق نجا) شاه اسماعیل بر روی سکه ترکمانان آق قویونلو،

coinsweekly.com

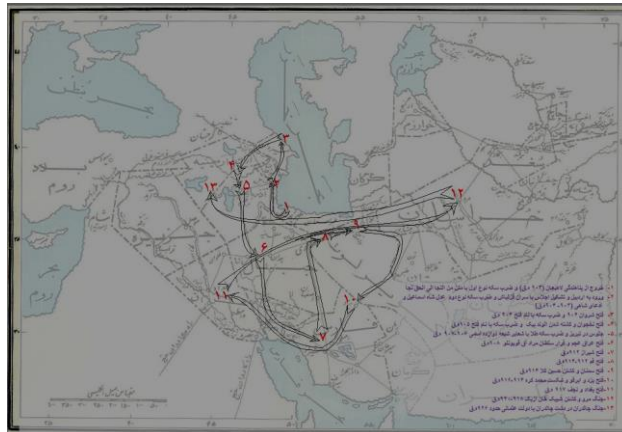

تصویر شماره ۲- ضرب مجدد نام عدل شاه اسماعیل روی سکه ترکمانان آق قویونلو، پشت سکه ضرب فتح ۹۰۴ه.ق، عکس از

مجموعه خصوصی

تصویر شماره ۳- سکه اشرفی شاه اسماعیل ضرب تبریز (۹۱۵-۹۱۹ه.ق پاک شده)، pintaram.com

تصویر شماره ۴- نقشه تقسیمات سیاسی ایران، مسیر فتوحات شاه اسماعیل بعد از خروج از لاهیجان، باندکی تغییر،

Wikipedia.org